

HERMANN ZOLTÁN

„BETEG, NAGYON BETEG VOLT E HAZA...”

**Vachott Sándorné: *Szickláry Ilona*, történeti beszély
az ifjúság számára**

Vachott Sándorné Csapó Mária 1861-ben megjelent *Szickláry Ilona* című történelmi elbeszélésével két fontos tanulmány, Török Zsuzsa Vachottnéról írt pályaképe és Domokos Mariann Vachottné gyerekirodalmi munkáiról, meseközléseiről szóló tanulmánya is foglalkozott az utóbbi időben.¹ A tanulmányok kimondatlanul is sokkal fontosabb tényeket állapítanak meg azonban Vachottné irodalmi tevékenységéről, Vachottné Lisztóczy László által összeállított műjegyzékének sajátosságairól, mint ahogy a szerzők témamegjelöléseiből ezt előre sejthetnénk. Vachott Sándorné irodalmi működése, kényszerű irodalmi professziója – ugyanis ha közelebről vesszük szemügyre a nevéhez köthető publikációkat: különben nagyon is feltűnő jelenség az, hogy milyen sokszor működik a közmegebecsülésnek örvendő, írói-szerkesztői tevékenységét félbehagyni kénytelen férj nevének használata a *szerzői név* foucault-i értelemben vett „védjegyeként” is² –, szóval: Vachottné irodalmi működése nem általában a magyar gyerekirodalom nyilvánosságának megteremtését, hanem nagyon kevés kivétellel kifejezetten a magyar leányirodalom elindítását szolgálta.

Semmi meglepő nincs ebben, az európai irodalmi „gépezetek”³ fejlődésének, az olvasáskultúra alakulástörténetének sajátossága volt a 18. század végétől, hogy a mai értelemben vett gyerekirodalom a női olvasók közvetítésével jött létre.⁴ Pontosabban, a könyvpiar, a kiadók ezt az

**Vachottné makacs
tervszerűséggel végig-
vitt szándékát, a 6–18
éves lányoknak szóló
magyar nyelvű iroda-
lom bevezetését az
1850-es évek utáni
könyvpiacra, nem sza-
bad anélkül vizsgál-
nunk, hogy ne vessünk
egy pillantást a gye-
rekirodalmat/leányiro-
dalmat létrehozó valós
és virtuális intézmény-
rendszerekre.**

utat választották, a piaci célcsoportként addig komolyan nem vett gyerek befogadók elérésére. A 19. század elején megjelenő „lányos” gyerekkönyveknek természetesen előzményei is voltak a 18. században, a valláserkölcsi elmélkedések, a moralizáló, didaktikus történetek műfajai, az érzékeny regényirodalom és a líra látványosan feminin jegyei (alakjai, beszédmódja, az empatikus olvasásmódok jelenléte stb.) által megjelenített diskurzusformák lettek „újraírva” a 19. századi lányos gyerekirodalom szövegeiben.

Vachottné „leányirodalmi” művei esetében nem is nagyon érzékeljük a szövegek elszakadását ettől a moralizáló, didaktikus diskurzustól, legfeljebb azt, hogy egy határozott patrióta beszédmóddal egészülnek ki az előzményekből jól ismert diskurzuselemek. Még Vachottné Grimm- vagy Andersen-meseközlései esetében is feltűnő, hogy többnyire női mesehősöket szerepeltető szövegeket publikált a gyűjteményeiben, a *Gyermekvilágban*, a *Szünórákban* és máshol:⁵ *A három fonó leányt* (KHM 14),⁶ *A hat hattyút* (KHM 49), a *Csipkerózsát* (KHM 50), a *Mária pohárkáját* (KHM 207) és másokat; Andersentől – Szendrey Júliától kölcsönözve – *A kis Ida virágait* (EK 4)⁷, *A pásztorlányka és a kéményseprőt* (EK 32), *A kis gyufaárus leánykát* (EK 37) stb.⁸ A valószínűleg német kiadásokból készültek Vachottné Cooper-átdolgozásai (a megjelenés sorrendjében: *Vadölő*, 1868, *Az útmutató*, [1870k], *Bórharisnya* [1870 után], *A vadfogó*, [1871], *Az utolsó mohikán*, 1873)⁹ sem egyszerű kalandregények, a fordítás-rövidítés-átdolgozás a gyámolítandó, a veszélyektől megmentendő nők, lányok, gyereklányok történet szálat mindig épségben megtartja: *Az utolsó mohikán* például minden kétséget kizáróan egy romantikus, szerelmes regény a jó vadember és a civilizált európai lány között.¹⁰

Vachottné – legalábbis így tűnik – makacs tervszerűséggel végigvitt szándékát, a 6–18 éves lányoknak szóló magyar nyelvű irodalom bevezetését az 1850-es évek utáni könyvpiacra, nem szabad anélkül vizsgálnunk, hogy ne vessünk egy pillantást a gyerekirodalmat/leányirodalmat létrehozó valós és virtuális intézményrendszerekre. A német szakirodalomban Hans-Heino Ewers nyomán nagyon sokan beszélnek (1) a szövegeket létrehozó szerzői, (2) a voltaképpeni könyvmédiomot létrehozó és felette rendelkező kiadói, (3) a kritikai és (4) a befogadói „intézményekről”.¹¹ Ezekről azért sem szabad megfeledkezni, mert a gyerekirodalom jórészt a könyvpiac, könyvpiar által létrehozott jelenség, és ugyan megjelenik benne az irodalom esztétikai működése is, ez azonban sok minden mással is társulhat, a didaxissal, az ismeretterjesztéssel, a társadalmi, pszichológiai, nyelvi, ideológiai vagy például az esztétikai akkulturáció sokféle funkciójával.¹² Az 1850-es évek utáni évtizedek magyar gyerekirodalma amúgy is sajátos helyzetben van, mert sem a kiadói/ipari, sem a virtuális/befogadói intézményei nem váltak még le a német könyvkultúrához való kötöttségeikről. Vagyis a polgári olvasóközönség markánsan kétnyelvű a 19. század végéig. A könyvkereskedelem – nyilván az 50-es évek politikai nyomására – többségében német (gyerek)irodalmat forgalmaz. A magyar gyerekirodalom is – akárcsak a „felnőtt” – valamiféle *protest*-jelenség lesz ebben a közegben.¹³ Heckenasték és más kiadók a német mellett egyre több magyar nyelvű könyvet is megjelentetnek, Vachottné műveit, a *Sziklárny Ilonát* is Heckenasték adják ki, az 1873-as átalakulásuk után pedig, már Franklin Társulatként, a harmadik és további kiadásokat is.¹⁴ A szerzői intézmények, a szerzői jog, vagy a Vachottné javát is szolgáló Írói Segélyegylet csak az 1860-as években kezd működni; a gyerekirodalomról írott kritika gyakorlatilag nem létezik: különösnek kell tartanunk, hogy éppen a *Sziklárny Iloná-*

ról ír Salamon Ferenc recenziót a *Figyelő* 1861/45. számában! A kritikai, a visszajelzést biztosító intézmények közé tartoznak a *díjak*, itt is figyelemre méltó kivételként kell tekintenünk a *Sziklárly Ilona* esetére, „A gróf Károlyi Györgyné, Zichy Karolina grófné által a M. Tud. Akadémia rendelkezésére bocsátott” negyven arany jutalomra, amit éppen Vachottné regénye nyert el.

„A Károlyi-Zichy Karolina grófnő által ifjúságképző s a magyar történelemből merített elbeszélésre kitűzött 40 aranyos pályadíjra a kijelölt határnapig a következő négy pályamű érkezett be: 1. »Sziklárly Ilona«, történeti beszély a török időkből, növendék leánykák számára. 2. »Történeti lant«, olvasmányul és szavalmányul mindkét nembeli ifjúság számára. 3. »Az özvegy asszony leánya.« 4. »Az utolsó Zrínyi.« A pályaművek megbirálására Fáy András és Lukács Móricz tiszteleti- és Peregriny Elek levelező tagok nevezettek ki” – írja a *Nefejejts* című lap tudósítása.¹⁵

Ha fellepazzuk a német gyerekirodalom történetéről szóló, Reiner Wild által szerkesztett kézikönyvet,¹⁶ láthatjuk, hogy a Vachottné-műjegyzék is egy korábbi, az 1820–1850 közötti, biedermeiertípusú irodalmi és kiadói kánon mintáját követi. Ez igaz a kiadványtípusokra és a biedermeier polgári mentalitást reprezentáló témákra is: a kiszámítható polgári egzisztencia, a gazdagság és a szegénység társadalmi problémái, az együttérzés erénye ilyen alaptémák; a lányoknak szóló elbeszélésekben mindig nagyon fontos az apához való viszony (a klasszikus polgári családmodellben a nők és férfiak élesen kettéválasztott világának nagyon gyakran a leány és az apa viszonya lesz az irodalmi témákká váló, áttörési pontja),¹⁷ a család mint érték elsődlegessége (ahol az ideálisnak tekintett nő szereplehetőségek a család kereteit csak a nemzeti értékek irányába léphetik át), a nemzeti identitás, a történelem (amit az identitásközösség számára egységes diskurzusként kíván az irodalom reprezentálni, a gyerekolvasóknak is) mind ilyen téma.

A *Sziklárly Ilona*¹⁸ 1549-ben játszódik. Az apa, Sziklárly Dezső, megmenti a török rablóktól Báthory Endrét, Ferdinánd király követét, aki éppen Izabella királynéhoz tart. A követ távozása után a török rablók újra megostromolják a Sziklárly család udvarházát, Sziklárly Dezsőt várfogságra hurcolják, felesége és Ilona nevű leánya egy titkos járaton át elmenekülnek. Ilonát egy cigányasszonyra bízta az anyja, majd Bécsbe indul, hogy Ferdinándtól kérjen segítséget (persze a túlon túl hazafias Sziklárly Dezső egyáltalán nem biztos, hogy jóindulatot várhat a Habsburg királytól). Ilona a cigányasszony segítségével „pesztonka” lesz annak a magyar foglárának a családjában, aki a vártoronyban Ilona apját őrizi. Ilona tisztaságra, rendszeretetre szoktatja a börtönőr elvadult gyerekeit, még imádkozni is megtanítja őket. Megbízna benne, így tudja kihallgatni, hogy a várkatonaság portyára indul, ő maga pedig éjjel kiszökik a várból, a havas erdőn át élete kockázatása árán jut el Nádasdy Tamás várába, hogy segítséget kérjen. A vár vendége éppen, visszaúton, Báthory Endre (valami iránta való kislányosan erotikus vonzalom is érezhető ennél a résznél), aki ráveszi a házigazdát a gyors cselekvésre. Az Ilona által megmutatott rejteketat használva a magyar vitézek elfoglalják az őrség nélkül maradt várat, és kiszabadítják Sziklárly Dezsőt. Közben Sziklárly felesége is megérkezik Bécsből, Ferdinánd levelét hozza, Báthory Endre ez alapján rendeli el, hogy a vár úrnője ettől fogva Sziklárly Ilona legyen, apját pedig a vár kapitányává nevezi ki.

Ami különösen érdekes, hogy a túlfűtött hazafias érzelmek a „történeti beszély” elbeszélői szövegének nagy részét uralják:

„Idegen uralom alatt nyögött a haza; idegen nyelv, idegen hangok tölték be téreit; idegen zsoldosok s vad törökök csapatai rablák és zsarolták a népet s pusztíták és s gyujtogatták a falvakat s békés nemesi házakat.”¹⁹

„Beteg, nagyon beteg volt e haza, – üldözve, zsarolva, nyomva, mintha tengődő élete arra volna már csak kárhozthatva, hogy szíve forró vérét cseppenként ontsa ki.”²⁰

„Ilona [...] megérté a legfőbbet, megérté: hogy ismét a hazai nagy métely, a pártoskodás van szóban, egy új seb, melyet a hon tépett keblén saját fiai szeretnek ütni.”²¹

Az elbeszélés számtalan más helyén is csak az ilyesfajta kitérők után lép vissza a történet a török kori kontextusba, vagyis ezeket a részeket az 1850–60-as évekre való allegorizáló áthallásokként, sugalmazásokként lehetett olvasni. A másik érdekes megoldása a narrációnak – illet Vachottné *Irma*-regényében is láthattunk²² –, hogy a bevezető rész és az utána következő húsz fejezet elején a reformkori magyar költészet hazafias diskurzusának kultikus darabjaiból választott mottók állnak: Eötvös *Búcsú* című verséből, Vörösmarty *Szózat*ából, Garay János *Magyar hölgyéből*, Kölcsey *Zrínyi dalából*, Arany *Mátyás anyja* című balladájából és a *Fiamnak* című verséből, Petőfi *Nemzeti dalából* idéz; Berzsenyi *A magyarokhoz* ódájának első négy versszaka áll a VIII. fejezet elején, a következő mottó Vörösmarty *A magyar költőjéből* van, a tizedik Kölcsey *Himnuszával* és Kisfaludy Károly *Epréslányából* vett idézettel indul, majd Fáy András *Egy tántoríthatatlan hazafihoz* című verse, Vachott Sándor *Ima országunk Védasszonyához* című versének részlete, egy Katona *Bánk bánjából* vett idézet (Petur: „*Egy oly teremtés, akinek nem ez hazája...*” Második szakasz, Első jelenet), részlet Czuczor Gergely *Ilma* című hőskölteményéből,²³ majd megint Arany János, a *Hiú sóvárgás* (egyébként ebben a fejezetben van a Báthory Endrével való gyöngéd jelenet!),²⁴ Kisfaludy Károly *Honvágya*, Kazinczy Ferenc *Tusakodása*, és végül újra Vörösmarty, a *Jóslat* 7-8. szakasza jönnek sorra. Az elbeszélés vége megismétli az Eötvös *Búcsújából* vett szakaszt:

„S oh én szeretlek néma bánatodban,
Hazám, szeretlek könyeid között,
Égőn szeretlek özvegy-fátyolodban...” stb.²⁵

Vachott Sándorné 1858-as *Remény* versantológiájához hasonló a hazafias verseknek az az összeállítása, ami a *Sziklárny Ilonában* paratextuálisan, mottóként megjelenik: mindenesetre a magyar patrióta vershagyományba is igyekszik a regény bekapcsolni az ifjú olvasókat.²⁶

A Vachottnéról szóló újabb szakirodalom, Török Zsuzsa és Domokos Mariann idézett tanulmányai, nem mulasztják el idézni Salamon Ferenc kritikájának dicséret szakaszait,²⁷ Salamon szigorú, de igazságosnak tűnő ítéletét azonban nem szokás megemlíteni:

„Az indok, mely a tizennégy éves Sziklárny Ilonát hősi önfeláldozásra vezeti egyfelől apja iránti, másfelől a haza-szeretet; valóban a legszebb érzelmek ketteje e földön. De a költői művek hatásának egyik titka, hogy egy főérzelem szolgáljon a tettek indokául, s ha csak elkerülhető, nem kell más érzelmeket is segítséggül híni, – a mi a helyett, hogy erősbítené, csak gyengíti a hatást. [...] Az előtünk fekvő ifjúsági regényben szükségtelennek látszik a kétféle motívum. Ilona minden tettét megfajti az apja iránti szeretet, – s nem tetszik egészen természet-

tesnek, hogy mikor e csupa gyermeklány apjának megmentésében jár, olyan hősnak képzeli magát, ki nemcsak gyermeki, hanem egyszersmind honleányi kötelességét is teljesíti.”²⁸

Szokás még idézni Eötvös József Vachottnének írott levelét, amelyben szinte lediktálja a *Sziklárly Ilona* cselekményvázlatát:

„Ne felejtkezzék meg a Károlyi-díjra írandó beszélyről. Históriai tanulmányokra semmi szüksége nincs. – Vegyen egy egyszerű nemes családot a török időkben. Hozza őket bajba. Például azáltal, hogy egy portyázó csapat nemes házokat feldúlja, s a családfőt rabságba viszi; szükség esetén az egész családot is el lehet fogatni. A leány, vagy esze vagy jósága által, apját vagy az egész családot megmenti fogságából. [...]”²⁹

És így tovább... De az idézetek talányossága és a *Sziklárly Ilonának* címzett egykorú kitüntető figyelem mögött más problémák is meghúzódnak.

Az 1860-as évek elejének magyar, serdülő leány olvasóközönsége (vagy idősebb nőrokonai) számára a beszély egy sokkal korábbi irodalmi ízlést, családfogalmat, mentalitást, nemzeti ideológiát reprezentál, mint ami az 1860-as években a magyarral szimbiózisban élő német gyerekirodalomban (már) megjelenik. A Reiner Wild-féle irodalomtörténet idevágó fejezetének szerzője, Gisela Wilkending a század utolsó harmadáról már nem mint a biedermeier ízlés és életérzés irodalmáról, nem a gyermeki erkölcsrajzok (*Sittenromane*) világáról, hanem mint a gyerekirodalom műfaji differencializálódásáról, a témák sokféleségének a megjelenéséről, a realiztikus és lélektani tendenciák erősödéséről, az újdonságként jelentkező, szerelmes kamaszlányregények (*Backfischromane*) strukturális és funkcionális sajátosságairól ír.³⁰ Ha innen nézzük, Salamon Ferenc egyfelől dicséri ugyan az elbeszélés biedermeier erkölcsstanát és biedermeier hazafiságának eszméit, mégis az egyszerűbb, de hatásosabb és újszerűbb lélektani „motívum”, az apa iránti szeretet előtérbe állítását hiányolja a *Szépírodalmi Figyelő*ben megjelent recenziójában.

Hogy a *Sziklárly Ilona* mennyire nem a saját korának, nyilván a magyarországi kétnyelvű családok számára sem ismeretlen új irodalmi diskurzusát mutatja meg, ahhoz egy másik furcsa rejtély is kapcsolódik.

Az Eötvös által „szájba rágott” történet ugyanis felettébb hasonlít Cristoph von Schmid 1823-ban megjelent *Rosa von Tannenburg* című elbeszélésére.³¹ Ha csak a középkori Németországban, Svábföldön játszódó regény tartalomjegyzékét nézzük meg, a fejezeteket nyitó paratextusok, címek/tartalmi összefoglalók³² is ugyanazokat a fordulópontokat mutatják, mint a *Sziklárly Ilonában*: Rosa apja, Edelbert lovag fogságba esését (egy rivális lovag veti rabságba), a bolyongást a havas erdőben (a lányt itt nem egy cigányasszony, hanem Burkhart, az erdei szénégető és a felesége fogadja be), a cselédnek szegődő lány Hamupipőke-sorsát (ellensége itt nem a foglár, hanem egy „kapusnő”), a szabadítás eseményeit (Rosa megmenti a gonosz, apját fogva tartó Kunerik lovag kútba esett gyereket, és egy hosszú fejezetnyi erkölcsi prédikációval lágyítja meg előbb a lovag feleségének szívét, majd ők együtt a lovagét). De a történetekbe beleolvasva több más hasonlóságot is látunk.

Cristoph von Schmid haláláig, 1854-ig szolgált az augsburgi dóm plébánosaként, a német biedermeier vitán felül legnépszerűbb és legnagyobb példányszámban eladott gyerekirodalmi szerzője volt, tekintélyes életművet hagyott maga után. Újramesélt bibliai történeteket, írt kalandos, de erkölcsi tanulságoktól sosem mentes elbeszéléseket, írt a családi ünnepekké váló egyházi ünnepekről,

a karácsonyról és a húsvétról. Egykori – a német könyvkultúra teljes régióját betöltő – népszerűségére nem kell más bizonyíték, mint a magyar antikváriumok polcainak hátsó sorait vagy az online antikváriumok virtuális bugyrait végigböngészni, és rácsodálkozni arra, mennyi német nyelvű, gótbetűs könyvét, füzetét árulják még nálunk ma is, 150–200 év elteltével. A népszerűségét az a zavarba ejtő tény is tetézi, hogy 1828-tól magyar fordításban is megjelentek művei – Emich Gusztáv kiadójánál például 1847 és 1860 között egy húsz kötetet megélt „magyar” sorozat, a *Schmid Kristóf ifjúsági iratai*.³³ Még különösebb, hogy 1850-ben, ennek a sorozatnak a 6. kötetében magyarul is megjelent a *Tannenburgi Róza, A fiatal remete* című elbeszéléssel együtt, „Sujánszky Antal szerkesztése alatt”.³⁴

Vajon elhitheti az irodalomtörténész, hogy Vachottné kezébe nem került valamelyik eredeti nyelvű változat, vagy akár az 1850-es kiadású magyar *Tannenburgi Róza*? Eötvös tényleg diktálta a levelében a *Sziklárny Ilona* vázlatát, vagy csak arra tesz javaslatot, azt sorolja, hogyan tegye át Vachottné magyar környezetbe és a török korba a Schmid-történetet? Ahogy a 19. századi ítések mondanák, a „kidolgozás”, a nemzeti gyászra és a dacos ellenállásra utaló, ügyes retorikával megírt bekezdések, a hazafias költészet paratextusainak összeválogatása Vachott Sándorné írói-szerkesztői tehetségét tükrözik. De vajon Salamon Ferenc sem tudott az eredetiről? Vagy a Zichy Karolina által felajánlott pénzjutalom odaítélőihöz, Fáy Andráshoz, Lukács Móriczhoz és Peregriny Elekhez sem jutott el Schmid Kristóf beszélye? Vagy aki tudta, nem akart szólni erről?

Elképzeltető, hogy a bíráló akadémiai tagok (a két tiszteleti és Peregriny, a levelező) nem olvastak sem németül, sem magyarul gyerekirodalmi műveket. Bizony lehet, hogy gyerekként Tacituson és Kőlcseyen nőttek fel, és nem az egykorú német gyerekirodalmi szövegeken. A környezetükben élő nőket pedig aligha kérdezték meg, hogy olvasnak-e ilyesmiket akár németül, akár magyarul.

Másfelől pontosan mutatja a *Sziklárny Ilona* példája azt, hogy a 19. századi, nyilvánvaló német–magyar irodalmi és kiadói kooperáció ellenére az irodalomról való diskurzusok, a félprofi és profi kritikusok és irodalomtörténészek, lényegében Kazinczy halála óta elhallgatják a német, a magyarországi német és a magyar irodalom szerzői, kiadói, kritikai és olvasói kapcsolatrendszerét. Mintha a magyar irodalom és benne a magyar gyerekirodalom is a semmiből termett volna, mintha a mindenfajta idegenségtől érintetlen, színmagyar hagyományokból nőtt volna ki.

■ JEGYZETEK

1. Török Zsuzsa: *A nemzet özvegye. Vachott Sándorné írói pályája*. Irodalomismeret 2019/1. 93–114.; Domokos Mariann: *Vachott Sándorné és a 19. századi gyermekirodalom*. In: Török Zsuzsa (szerk.): *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság, 1820–1920*. Reciti konferenciakötetek 9., Reciti, Bp., 2020. 133–136.
2. Michel Foucault: *Mi a szerző?*, ford. Erős Ferenc, Kicsák Lóránt. In: Uő.: *Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Latin Betűk, Bp., 2002. 119–146.
3. Margócsy István: *Petőfi és az irodalmi gépezet. Petőfi mint modern polgári író*. In: Uő.: *Petőfi-kísérletek*. Kalligram, Pozsony, 2011. 52–79. A tanulmány első változata a 2000 című folyóiratban jelent meg: 1998. november, 52–61.
4. Martin Lyons: *A 19. század új olvasói: nők, gyermekek, munkások*. In: Guglielmo Cavallo – Roger Chartier (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Balassi, Bp., 2000. 348–380., különösen: 364.
5. Domokos: i. m. 159–160.
6. A Grimm-filológia katalógizáló rövidítését használom. *KHM* = Kinder- und HausMärchen.
7. *EK* = EventyrKode, az Andersen-mesék Svend Juel Møller által összeállított katalógusának számozása.
8. Domokos: i. m. 157–158.

9. Vachottné Cooper-átdolgozásait a Légrády testvérek kiadója jelentette meg, Pesten.
10. A regény első, átdolgozásoktól mentes, hiánytalan magyar fordítása: James Fenimore Cooper: *Az utolsó mohikán*. Ford. Gy. Horváth László. Park, Bp., 2019.
11. Hans-Heino Ewers: *Literatur für Kinder und Jugendliche*. Fink, München, 2012. 89.
12. Ewers: i. m. 167 skk.
13. Ennek a folyamatnak egy különös, ifjúsági irodalmi lenyomata Faylné Hentaller Mária 1905-ös lányregénye, *A Szódy leányok*: az 1849-es hadiesemények miatt egymástól elszakadó lánytestvérek egyike, Boriska Németországba kerül, és ott érik „bakfissá”. A regény története arról szól, hogy erős mintákkal, rábeszéléssel, néha pedig pszichológiai agresszióval hogyan neveleti a Szódy család a német rokonoktól visszakapott Boriskát magyar honleánnyá, hogyan teszik őt a magyar irodalom, zene, a magyaros öltözködés rajongójává és kizárólagos „használójává”. Faylné Hentaller Mária: *A Szódy-leányok*. Lampel, Bp., 1905.
14. Sajátos, hogy a Lisztóczy-jegyzék nem közli a könyvkiadók adatait. Vö.: Lisztóczy László: *Vachott Sándorné művei*. In: Vachott Sándorné: *Rajzok a múltból. Emlékiratok (Szemelvények)*. Vachott Sándor Városi Könyvtár, Gyöngyös, 2007. 41–44.
15. Nefelejts, 1860. április 8. 23. A tudósításban szereplő másik három pályaművet egyelőre nem sikerült azonosítani.
16. Klaus-Ulrich Pech: *Vom Biedermeier zum Realismus*. In: Reiner Wild (hrsg.): *Geschichte der deutschen Kinder- und Jugendliteratur*. 3. Auflage, 2008. 131–170.
17. A téma a szentimentális irodalom és a német polgári szomorújáték tipikus alapkonfliktusait viszi tovább a 19. századi (lektúr)irodalomba.
18. *Vachott Sándorné legújabb ifjúsági iratai. Sziklárly Ilona és más beszélgetések*. Franklin, Bp., 1886. (Az idézetek ebből a kiadásból!) Első kiadása: Vachott Sándorné: *Sziklárly Ilona. Történeti beszélgetés az ifjúság számára*. Heckenast, Pest, 1861.
19. *Sziklárly Ilona*, 3.
20. *Sziklárly Ilona*, 45.
21. *Sziklárly Ilona*, 50.
22. Az egyes szám első személyben íródo regény mottói Eötvös József *A karthausijából* valók, I. Vachott Sándorné: *Irma hagyományai*. Heckenast, Pest, 1859.
23. „Te mondád / Esténként, mikoron regélél nekem ősi regéket...” Az regény hibásan idézi az *Ilmát*, helyesen: „Te mondád / Esténként, mikoron múltattál ősi regékkel...” L. *Czuczor Gergely összes költői művei*, III. kötet, s. a. r. Zoltványi Irén, Franklin, Bp., 1899. 210.
24. „Ilona érzéseit nem kísértjük festeni, őszinte hálája nem szavakban, hanem tiszta kék szemében fejezé ki magát.” *Sziklárly Ilona*, 75.
25. *Sziklárly Ilona*, 90.
26. Török Zsuzsa idézett tanulmányából tudjuk, hogy feltehetőleg Gyulai Pál és Arany János voltak az antológia szerkesztői, de nagylelkűen átengedték a szerkesztői címet és a „honoráriumot” Vachottnének. A *Remény* huszonkét Eötvös-verset közöl, míg más költőktől kettőt-hármat, és a „Bucusu” is köztük van. *Remény. Zsebkönyv az 1858. évrre*, szerkeszti Vachott Sándorné, Pfeifer Ferdinánd, Pest, 1858. 13–15.
27. Török Zsuzsa: i. m. 109., Domokos Mariann: i. m. 139–140.
28. Salamon Ferenc: *Dramaturgiai dolgozatok*, II. kötet, [„függelékül néhány egyéb eszthetikai dolgozata”], Franklin, Bp., 1907. 452-453. Első közlése: Szépirodalmi Figyelő 1861/45. 717–719. [-m-] szerzői jelzéssel.
29. Eötvös József Vachott Sándornénak, 1859. szeptember 3. Idézi: Török Zsuzsa: i. m. 108. Eötvös Vachottnéhoz fűződő kapcsolata körül sok az elhallgatás, ebben a levélben például erősen érződik Eötvös „indignált” hangja. L. még ugyanitt 106–112.
30. Gisela Wilkending: *Vom letzten Drittel des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg*. In: *Geschichte der deutschen Kinder- und Jugendliteratur*, 171–240.
31. *Rosa von Tannenburg. Eine Geschichte des Althertums für Aeltern und Kinder*, Erzählt von dem Verfasser der Ganovefa [Christoph von Schmid]. Veith und Rieger, Augsburg, 1823.
32. A *Rosa von Tannenburg* fejezetcímei: *Rosa wird von einer guten Mutter erzogen* [Rózát egy jó anyától neveltetik], *Rosa verliert ihre Mutter* [Róza elveszti anyját], *Rosa verpflegt ihren Vater* [Róza atyját ápolja], *Rosa wird von ihrem Vater getrennt* [Róza atyjától elszakasztatik], *Rosa nimmt ihre Zuflucht zu einem armen Köhler* [Róza egy szegény szénéégetőhöz menekül], *Rosa in der Köhlerwohnung* [Róza a szénéégető lakában], *Rosa als Köhlermädchen* [Róza mint szénéégető leány], *Rosa sucht Dienste in der feindlichen Burg* [Róza egy ellenséges várban szolgálatot keres], *Rosa als Dienstmädchen* [Róza mint szolgáló], *Rosa kommt zu ihrem Vater ins Gefängnis* [Róza bebörtönzött atyjához jó], *Rosa gibt sich ihrem Vater zu erkennen* [Róza fölfedezi magát atyjának], *Rosa erleichtert das Elend ihres Vaters* [Róza atyja nyomorúságát enyhíti], *Rosa giebt den Ermahnungen ihres Vaters Gehör* [Róza atyja intéseire hallgat], *Rosas Heldenmuth* [Róza hőstet-

te], *Rosas edelmütige Gesinnungen* [Róza nemes érzelmei], *Rosas adelige Abkunft wird entdeckt* [Róza' nemes származása fölfedeztetik], *Rosa bittet um die Befreiung ihres Vaters* [Róza atyja kiszabadításáért könyörög], *Rosa kündigt ihrem Vater seine Befreiung an* [Róza tudatja atyjával megszabadulását], *Rosa und ihr Vater erhalten ihre Güter zurück* [Róza és atyja visszakapják javaikat], *Was von Rosas Schicksalen noch weiter bekannt ist* [Róza további sorsa előadatik]. Az 1823-as német kiadás fejezetcímeinek fordításait az 1850-es magyar fordításból idézem.

33. 1828 és 1920 között (az első Kassán, Werfer Károly kiadójánál) Schmid (Smid) Kristófnak több mint negyven magyar fordítását említi Petrik Géza bibliográfiája. Vö. <https://adt.arcanum.com/hu/collection/Petrik/>

34. Schmid Kristóf: 1. *Tannenburgi Róza. Történet az őskorból, szülék és gyermekek számára*, 2. *A fiatal remete*, Emich Gusztáv, Pest, 1850. Sőt 1888-ban Lauffer Vilmosnál egy második magyar fordítás is megjelent: Schmid Kristóf: *Tannenburgi Róza és négy más elbeszélés az ifjúság számára*. Fordította Györy Ilona. Öt, vízfestmény után készült színyomatú képpel Offerdinger K. tanár után, Lauffer Vilmos, Bp., 1888.

